

"והם ד' יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה"¹ - יהודים בירושלים במאה הי"ב

מבוא

ב-15 ביולי 1099 כבשו הצלבנים את ירושלים מידי הפאטימים.² אחת התוצאות של כיבוש זה הייתה הפסקת היישוב היהודי בעיר. חלק מיהודי ירושלים נטבחו על ידי הכובשים, אחרים נשבו על ידם ומקצתם גלו.³ הצלבנים חידשו את האיסור על מגורי יהודים בירושלים (ואף החילו אותו על המוסלמים) ודומה שאכפו אותו בהקפדה רבה.⁴ המצב השתנה מיסודו רק לאחר הכיבוש האיובי, במסגרתו חודש גם היישוב היהודי בעיר.⁵ את המציאות בירושלים אחרי הכיבוש הצלבני תיאר ר' אברהם ב"ר חייא בספרו **מגילת המגלה** (נכתב בספרד בערך בשנת 1120) באופן הבא:

ומן העת ההיא חללו המקדש המעוז שעשו אותו בית תפילה להם והעמידו פסלי טעותם בתוכו והסירו התמיד, שמנעו את ישראל מלהתפלל בבית ולקיים תפילה

* מאמר זה הוא חלק ממחקר רחב היקף העוסק בזיקה בין דפוסי הפעילות הפראנקית לאורך דרך הצליינות לסנטיאגו דה קומפוסטלה שבצפון-מערב ספרד, לבין אופני פעילותם בממלכתם בארץ ישראל. מחקר זה נערך בהדרכתו של פרופ' מישל בלרד מאוניברסיטת פריס 1 - פנתיאון-סורבון.

1. מ"נ אדלר (מהדיר), **מסעות בנימין מטודלה**, לונדון 1907, עמ' כג. על פי כתבי היד של בנימין מטודלה ישבו בירושלים ר' (מאתיים) יהודים. קרוב לוודאי שמדובר בטעות סופר, שכן המחבר הקפיד לציין את שמות ראשי הציבור בקהילות שבהן ביקר. כך נהג למשל בצור, בעכו ובטבריה. ראה שם, עמ' כ-כא, כט. סביר להניח שלו מצא בירושלים, שיא מסעו, קהילה של מאתיים איש, הוא היה מציין זאת בפירוט ומתאר את אנשיה ואת מוסדותיה. זאת ועוד, שנים ספורות לאחר בנימין מטודלה ביקר בירושלים ר' פתחיה מרגנסבורג ופגש בעיר יהודי יחיד (א"ה גרינהוט [מהדיר], **סיבוב הרב פתחיה מרגנסבורג**, ירושלים-פרנקפורט 1905, עמ' 32). אין שום ידיעה על כך שבמהלך השנים שחלפו בין שני הביקורים האמורים, התמעטו יהודי ירושלים באופן כה חריף. סביר הרבה יותר להניח שמעתיק לא השגיח והחליף בין דל"ת ור"י ש.

2. י' פראוור, **תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל**,³ ירושלים תשל"א, עמ' 141-142.

3. י' פראוור, **תולדות היהודים בממלכת הצלבנים**, ירושלים תשס"א, עמ' 45-50.

4. שם, עמ' 110.

5. שם, עמ' 84-87.

אשר היא כנגד התמידין. כי מיום שגברו אלו הרשעים על בית לא הניחו ישראל לבוא בתוכו אף איש אחד יהודי אינו נמצא בירושלים בימים אלה...⁶

מדבריו של ר' אברהם עולה לכאורה ששני איסורים הוטלו על היהודים בעקבות הכיבוש הצלבני: איסור על עלייה לרגל אל מקום בית המקדש, שהותרה כמשתמע מדבריו בתקופה המוסלמית, ואיסור על שהות של יהודים בתחומי העיר. לפיכך דומה שהפראנקים חידשו את תוקפו של הצו העתיק אשר יוחס לקיסר אדריאנוס בעניינים אלה כלשונו וכרוחו.⁷

במחצית השנייה של המאה ה"ב השתנתה מעט התמונה. מספר עולי רגל יהודים ביקרו בירושלים החל משנות השישים של המאה ה"ב, ושניים מהם, בנימין מטולדה אשר דבריו הובאו בכותרת הדברים ופתחיה מרגנסבורג, אף הזכירו קיומה של נוכחות יהודית קבועה, גם אם מצומצמת מאוד, בעיר.⁸ לכאורה מדובר בשינוי מדיניות מרחיק לכת מצד הרשויות הפראנקיות.⁹ להלן ננסה לבדוק מתי התרחש השינוי, האם מדובר בשינוי הן בסוגיית העלייה לרגל והן בעניין המגורים ומה גרם לפראנקים לשנות את מדיניותם בעניין זה.

סוגיה נוספת הטעונה בירור היא מה הזיקה בין קיומם של תיאורי עלייה לרגל יהודיים לירושלים, לבין אפשרות העלייה לרגל אל העיר. יש לציין שהדברים אינם ברורים מאליהם. יהודים עלו לרגל לירושלים משך דורות רבים, אולם אין בידינו עדות כתובה למסעותיהם עד המחצית השנייה של המאה ה"ב. העובדה שתיאורים כתובים מצויים רק מאותה עת ואילך, אינה לפיכך ראייה לתיארוך תופעות אלה.

היבטים נוספים שיידונו להלן הם הזיקה בין מקצוע הצביעה בו עסקו היהודים שהותר להם לגור בירושלים במחצית השנייה של המאה ה"ב, לבין הצליינות

6. אברהם ב"ר חייא, **מגילת המגלה**, מהד' פוזנסקי, ברלין תרפ"ד, עמ' 99-100.
7. א' אופנהיימר, 'מרד בר-כוכבא', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), **ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 74. ראוי לציין שהספקות הרבים אשר התעוררו במחקר בסוגיית הטלתו של איסור זה או חידושו בימיו של קונסטנטינוס, אינם חשובים כלל לצורך העניין הנדון כאן. ברי שספקות מעין אלה כלל לא התעוררו בלבם של כובשי ירושלים בשנת 1099, אשר היו מן הסתם משוכנעים שהם מחזירים עטרה ליושנה. ראה למשל: ש' קרויס, 'האם אסר הדריאנוס קיסר על היהודים לגשת ירושלימה?', **ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה** ד, תרצ"ז, עמ' 60-52; ע' עיר-שי, 'האיסור שהטיל קונסטנטינוס הגדול על כניסת יהודים לירושלים: בין היסטוריה להגיוגרפיה', **ציון** ס, תשנ"ה, עמ' 129-170.
8. **מסעות בנימין מטולדה** (לעיל, הערה 1); **סיבוב הרב פתחיה מרגנסבורג** (לעיל, הערה 1).
9. יש להטעים שגם אם חל מהפך של ממש ביחסם של הפראנקים לעלייה לרגל היהודית ולהתיישבות היהודית בירושלים, עדיין הדבר היה כרוך בסכנה. כך עולה מדבריו המפורשים של הרמב"ם: "וביום שלישי בשבת, ארבעה ימים לירח מרחשוון, שנת ששה ועשרים ליצירה יצאנו מעכו לעלות לירושלים תחת סכנה". מ"ל זק"ש (מהדיר), **חידושי הרמב"ם לתלמוד**, ירושלים תשכ"ג, עמ' ס.

"והם ד' יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה" - יהודים בירושלים במאה ה"ב

הנוצרית וכן משמעות העובדה שהמקום בו התגוררו יהודים אלה היה בסמוך למצודה.

המדיניות הפראנקית כלפי נוכחות יהודית בירושלים

כאמור, אין ידיעות ודאיות המצביעות ולו גם על ביקורו של יהודי אחד בירושלים במהלך כחמישים השנים הראשונות של נוכחות הפראנקים בעיר. יוצאת מכלל זה היא המסורת המעורפלת על הגורל אשר פקד את רבי יהודה הלוי עם עלייתו לרגל לירושלים.¹⁰ אזכור נוסף הוא של ר' אברהם "החסיד הפרוש אלקונסטוניני שהיה מאבלי ציון". לפי בנימין מטודלה הוזעק איש זה על ידי הפטריארך במהלך העבודות לשיקום כנסיית ציון, כדי להבהיר לו את טיבם של הממצאים שנתגלו במהלך העבודות. ממצאים אלה יוחסו על ידי המספר לקברו 'האמתי' של המלך דוד.¹¹ אירוע זה אשר התקיים לפי בנימין כחמש עשרה שנים קודם ביקורו, מתאריך לכאורה את התיישבותו של ראשון היהודים בירושלים הפראנקית לראשית המחצית השנייה של המאה ה"ב. י' פראוור נטה להקדים אירוע זה לסוף המחצית הראשונה של המאה. כמו כן, הוא זיהה בין ר' אברהם זה לבין ר' אברהם הצבע אשר הוזכר על ידי פתחיה מרגנסבורג.¹² דבר זה אינו בלתי אפשרי, אולם יש להטעים שלא ניתן לבסס טיעון מעין זה רק על העובדה ששמו של האיש בשני המקרים היה אברהם, שכן שם זה היה שכיח. יתר על כן, בנימין מטודלה אשר הזכיר במקומות רבים את ראשי הקהילות בהן ביקר, לא נהג כך באשר לירושלים.¹³ ניתן להניח שלו היה ר' אברהם זה בכיר היהודים בעיר, היה הדבר מוצא את ביטויו בסיפורו של בנימין. מאחר שלא כך הוא, ניתן להניח שהמחבר הבחין בין צבעי ירושלים לבין ר' אברהם החסיד. יתרה מזו, בנימין מטודלה לא ציין כלל שר' אברהם אותו פגש היה צבע, אלא כתב שהיה חסיד ופרוש. הוא אף לא ציין אם ר' אברהם זה חי בירושלים עצמה, או שמא רק התגורר בסמוך לעיר. יש להניח שלו רצה הפטריארך להיוועץ ביהודי שחי מחוץ

10. אין ידיעות ודאיות על אודות ימיו האחרונים של ריה"ל. ידוע שעלה על ספינה אשר יצאה בדרכה אל ארץ ישראל, וקברו היה ידוע בטבריה עת לא ארוכה לאחר מותו (ראה: **מסעות בנימין מטודלה** [לעיל, הערה 1], עמ' כט). עם זאת, אין כל עדות ישירה המצביעה על הגעתו לירושלים עצמה, העיר אליה השתוקק לעלות לרגל. זאת ועוד, גם אם אכן הצליח ריה"ל להגיע לירושלים, אין בכך כדי להפחית את הקושי שניצב לפני יהודי אשר רצה לעלות לרגל באותם הימים. ראה: ש"ד גויטיין, 'האם הגיע ר' יהודה הלוי אל חוף ארץ-ישראל?', **תרביץ** מו, תשל"ו, עמ' 248-249; א' ריינר, **עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל בימי הביניים**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 32-30; ע' פליישר ומ' גיל, **יהודה הלוי ובני חוגו**, ירושלים תשס"א, עמ' 252-255.

11. **מסעות בנימין מטודלה** (לעיל, הערה 1), עמ' כה-כו.

12. י' פראוור (לעיל, הערה 3), עמ' 149. לדעה אחרת ראה: א' ריינר (לעיל, הערה 10), עמ' 35-36.

13. כך למשל בצור, בעכו, באשקלון ובטבריה. ראה: **מסעות בנימין מטודלה** (לעיל, הערה 1), עמ' כ, כא, כח בהתאמה.

לעיר, מן הסתם היה יודע היטב היכן למצוא אותו. מכל האמור אפשר להסיק שאין ראייה ליישוב יהודי בירושלים קודם לשנות השישים של המאה ה"ב. לעניות דעתי, אין כל סיבה להניח שמדובר בהעדר מקרי. סביר שאין אזכור של עליות לרגל או של התיישבות יהודית בירושלים בתקופה זו מהטעם הפשוט שלא היו כאלה או שהיו מעטות בלבד.¹⁴

מה גרם אפוא לפראנקים לשנות את מדיניותם? מאחר שהמקורות אינם עוסקים בסוגיה, לא נותר אלא לשער. אפשרות סבירה היא מצבה הכלכלי הקשה מאוד של ממלכת ירושלים באותה תקופה. בשנת 1166 השית המלך אמלריך מעשר כדי לממן את מסע המלחמה למצרים.¹⁵ כישלון המסעות בסוף שנות השישים גרם להחרפת משבר זה אשר בא לידי ביטוי במספר מישורים.¹⁶ לא מן הנמנע שהיהודים ניצלו את שעת הכושר והשיגו דריסת רגל בעיר בתמורה לממון רב.

הזיקה בין ההתיישבות הפראנקית והעלייה הנוצרית לרגל לבין נוכחותם של צבעים יהודים

היהודים אותם פגשו בנימין מטודלה ופתחיה מרגנסבורג בירושלים היו צבעים.¹⁷ אלה לא היו הצבעים היחידים אותם פגש בנימין מטודלה במהלך מסעו בארץ ישראל. הוא הזכיר את נוכחותם של יהודים בעלי מקצוע זה בחמישה יישובים

14. פרט למקרה של ריה"ל שהוזכר לעיל, ידוע על ר' שלמה אלמעלם שכנראה עלה לרגל לפני שנת 1164. זכר עלייתו לרגל השתמר בשיר אשר חיבר ר' אברהם אבן-עזרא לרגל חזרתו מירושלים. ראה: ש' ברנשטיין, 'פיוטים מתוך דיואן בלתי ידוע של ר' אברהם אבן-עזרא', **תרביץ** ה, תרצ"ד, עמ' 65-66; א' ריינר (לעיל, הערה 10), עמ' 32.

15. J. La Monte, *Feudal Monarchy in Jerusalem 1100-1291*, Cambridge Mass. 1932, pp. 179-180; R.B.C. Huygens, *Willelmi Tyrensis archiepiscopi chronicon*, (CCCM 63a) Turnholt 1986, XIX, 13, 882.

16. שלושה מישורים בהם אפשר להבחין בשינויים מפליגים בסוף שנות השישים של המאה ה"ב, עם סיום הפעילות הפראנקית על אדמת מצרים, הם: הגברת התלות של ממלכת ירושלים בביזאנטיון; בניית מבצרים רבים ברחבי הממלכה, בעיקר על ידי המסדרים הצבאיים, וערעור הסדר החברתי בממלכה עקב ירידת כוח המלוכה והאצולה הנמוכה מחד גיסא ועליית כוח האצולה הגבוהה והמסדרים הצבאיים, מאידך ואכמ"ל. ראה: S. Runciman, 'The Visit of King Amalric I to Constantinople in 1171', in: B.Z. Kedar et al. (eds.), *Outremer - Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1982, pp. 153-158; R. Ellenblum, 'Three Generations of Frankish Castle-Building in the Latin Kingdom of Jerusalem', in: M. Balard (ed.), *Autour de la première Croisade*, Paris 1996, p. 524 עמ' 372-388.

17. **סיבוב הרב פתחיה מרגנסבורג** (לעיל, הערה 1), עמ' 32; **מסעות בנימין מטודלה** (לעיל, הערה 1), עמ' כג.

"והם ד' יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה" - יהודים בירושלים במאה ה"ב

נוספים: לוד, בית לחם, בית נובא, יפו וזרעין.¹⁸ להתיישבות של הצבעים היהודים במקומות אלה מספר מאפיינים מעניינים. מדובר בחבורות קטנות של מתיישבים אשר מספרם לא עלה בשום מקרה על ארבעה (אם כי לא בלתי סביר להניח שמדובר במשפחות).¹⁹ תופעה מאוד בולטת היא שבכל המקרים לא מדובר באתרי יישוב של אוכלוסייה מקומית, אלא ביישובים בהם הייתה אוכלוסייה פראנקית משמעותית. כל היישובים שבהם ישב צבע היו ממוקמים לדברי בנימין על דרך הצליינות העיקרית של הממלכה, להוציא את יפו. קבוצה אחרת של יישובים, מסקרנת לא פחות, היא זו שבה לא היו יהודים לדברי בנימין. יישובים אלה היו קאקון, כפר אחר שרק שתי האותיות האחרונות של שמו (...ת) נשתמרו בספרו של בנימין ואשר שכן בין שכם ומהומריה הגדולה (אל-בירה) שגם בה לא מצא יהודים,²⁰ לטרון, קביבה, יבנה, אשדוד וקדש. לפחות ארבעה מתוך חמשת היישובים הראשונים ברשימה זו (לגבי היישוב ששמו לא ידוע אי-אפשר להסיק מסקנות), היו יישובים פראנקיים על נתיב הצליינות הראשי של הממלכה. יבנה ואשדוד היו סמוכות לדרך הראשית אל אשקלון. קדש היא חריג אשר ניתן להסבירו בכך שהיא הייתה היישוב הלא יהודי הראשון שפגש המחבר, לאחר שעזב את הגליל העליון שבו היו יישובים יהודיים רבים.²¹ נראה סביר להציע שבנימין ציפה לפגוש יהודים ביישובים אלה. מסתבר אפוא, שבנימין סבר לתומו שימצא יהודים דווקא ביישובים פראנקיים שהיו על דרך הצליינות. כיוצא בזאת ניתן לשער שציפה גם לפגוש יהודים ביישובים המרכזיים שעל הדרך בין אשקלון לרמלה ובקדש שכן במקרים אלה היו לו סיבות טובות

18. **מסעות בנימין מטולדה** (לעיל, הערה 1), עמ' כב, כו, כח-כט.

19. ראה לעיל, הערה 1.

20. **מסעות בנימין מטולדה** (לעיל, הערה 1), עמ' כג. לא מן הנמנע שיישוב זה זהה לכפר הפראנקי אשר התגלה לפני מספר שנים במבוא הדרומי לוואדי חראמיה ואשר נחפר על ידי יחיאל זלינגר, ראה: A. Boas, *Crusader Archaeology*, London 1996, p. 65. שמו של כפר זה אינו ידוע. ניתן היה להציע שהוא זהה לכפר בשם Casal אשר הוזכר על ידי האב ניקולאס סביב מחצית המאה ה"ב, בין שכם ומגנה מהומריה. דא עקא, פירוש השם הלטיני הוא 'כפר' ונראה שגם תיאור זה חלקי ואיננו מספק, ראה: B.Z. Kedar and Chr. Westegård-Nielsen, 'Icelanders in the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Twelfth Century Account', *Mediaeval Scandinavia* 11, 1978-1979, p. 204.

21. **מסעות בנימין מטולדה** (לעיל, הערה 1), עמ' ל. ראוי להדגיש שבנימין מטולדה לא מנה את כל היישובים בהם פגש יהודים, ואף לא טרח לציין במקומות מסוימים אם היו בהם יהודים אם לאו. תופעה זו בולטת מאוד בגליל העליון שלגביו ציין רק את הקהילה היהודית המשמעותית של עלמה. לעומת זאת, נמנע מלהזכיר קהילות רבות אחרות שהתקיימו באזור זה בעת ההיא ואשר תוארו כארבעים שנים מאוחר יותר על ידי שמואל בן שמשון. בהנחה שקהילות אלה לא נוצרו יש מאין במהלך השנים שנקפו, יש לשער שהן התקיימו כבר בימי ביקורו של בנימין מטולדה. ראה: ש' שולץ (מהדיר), **מכתב מרבי שמואל ב"ר שמשון על פי כ"י פארמא**, וייצן תרפ"ט, עמ' 8-13.

לצפות לנוכחות יהודית במקומות אלו. המסקנה הברורה מהתיאור לעיל היא שהייתה זיקה ברורה בין ההתיישבות הפראנקית לאורך דרך הצליינות לירושלים לבין מציאותם של צבעים יהודים. יתר על כן, בעיניו של בנימין מטודלה דו-קיום זה היה כה מובן מאליו, עד שבמקומות רבים טרח לעדכן את קוראיו שחיפש בהם יהודים אך לא מצאם.

מדוע ישבו יהודים ביישובים אשר היו פראנקיים בעיקרם? הדעת נותנת שלא אהבה הייתה הגורם המרכזי לנוכחות זו, אלא הזדקקותם של הפראנקים לשירותיהם של אותם היהודים בתחום הצביעה.²² לחילופין, לא מן הנמנע שהנוכחות היהודית נבעה מיזמה של הנהגת הקהילה היהודית בממלכה, ונועדה לשרת עולי רגל יהודים. על פי הבנה זו, הפראנקים נענו ליזמה ומן הסתם אף הרוויחו ממנה היטב.

הזיקה בין נוכחותם של צבעים יהודים לעלייה היהודית לרגל

מהנאמר לעיל עולה לכאורה שהפראנקים יזמו או אפילו עודדו התיישבות של בעלי מקצוע נדרשים ביישוביהם, גם אם היו יהודים. לכאורה, מדובר בתופעה מדהימה, שהרי הצלבנים טבחו ביהודים בירושלים ובחיפה, שבו אותם ומכרו אותם לעבדות או דרשו בעבורם דמי כופר גבוהים.²³ מאוחר יותר אמנם חדלו מפעולות אלה, אולם מקובל שהיחס לתושבים היהודים בממלכה היה סובלני במקרה הטוב.²⁴ התמונה המוצעת לעיל מצביעה לכאורה על כך שהפראנקים היו מוכנים לא רק לקבל נוכחות יהודית, אלא שבמקרים מסוימים אף עודדו התיישבות יהודית ביישובים פראנקיים. עם זאת, יש להדגיש שמדובר במקרים יוצאי דופן. ניתן להניח שצבעים יהודים היו מומחים במלאכתם יותר מאשר זולתם, אולם בה בעת הגיוני שפראנקים צבעו בדים גם במקומות בהם לא היו צבעים יהודים. מכל מקום הכלל היה ברור: בדרך כלל לא הורשו יהודים להתגורר ביישובים פראנקיים, לבטח לא בירושלים.

בתיאורו של בנימין מטודלה על ירושלים נכתב: "...ויש שם בית הצביעות שקונין אותו היהודים בכל שנה מן המלך, שלא יעשה שום אדם צביעה בירושלים, כי אם היהודים".²⁵ מתוך פסקה זו עולות מספר מסקנות: "בית הצביעות" היה מונופול של מלך ירושלים. ברצותו העניק את הזיכיון לפלוני, וברצותו נטלו ממנו ומסרו לאלמוני. בממלכת ירושלים היו מונופולים אחרים מסוג זה, כגון: טחינת קמח, אפיית לחם והפעלת בתי מרחץ.²⁶ בנוסף, התנאי הכלול בדבריו של בנימין מטודלה

22. ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ם, עמ' 22.

23. י' פראוור (לעיל, הערה 3), עמ' 43-52, 58-61.

24. י' פראוור (לעיל, הערה 3), עמ' 119-124.

25. מסעות בנימין מטודלה (לעיל, הערה 1), עמ' כג.

26. A.J. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades*, London 2001, p. 167.

"והם ד' יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה" - יהודים בירושלים במאה ה"ב

מצביע לכאורה על כך שהיו בממלכת ירושלים צבעים שלא היו יהודים. סביר להניח שלו רצה מלך ירושלים למצוא צבעים שאינם יהודים או להעסיק צבעים יהודים שלא היו תושבי ירושלים, הוא היה יכול לעשות זאת ללא קושי. מסתבר אפוא, שהתשלום ששילמו היהודים בעבור הזיכיון היה משמעותי והיווה שיקול נכבד מספיק כדי להפר נוהג פראנקי שהיה, ככל הנראה, מושרש היטב.

גם פתחיה מרגנסבורג עמד על המרכיב הכלכלי שבהסכם: "...והלך לירושלים ואין שם אלא ר' אברהם הצבע והוא נותן מס הרבה למלך שמניחו שם".²⁷ אפשר אפוא לסכם שבמקרה של ירושלים התיישבות הצבעים הייתה תוצאה של תשלום, ככל הנראה מכובד מאוד, אשר שילמו הם או מישהו מטעמם למלך ירושלים.

האם עסקו צבעים אלה רק בצביעה? נראה שלא. במהדורה הנפוצה של פתחיה מרגנסבורג ממשיכה הפסקה על אברהם הצבע במילים "והראה לו הר הזיתים".²⁸ בכתב יד ורשה של אותו החיבור, אשר פורסם לפני שנים מספר על ידי אברהם דוד, נכתבו דברים ברורים בהרבה: "והראו אותו היהודי הר הזיתים, וים המלח וסדום ועמורה..."²⁹ כלומר, צבע זה עסק גם בהוראת דרך ליהודים אשר הזדמנו לעיר הקודש.³⁰

תיאור מפורט יותר המצביע על יזמה יהודית מאורגנת, מופיע בתעודה משנת 1236, בעת השלטון הפראנקי הקצר בירושלים במאה ה"ג (1229-1244), בה נכתב בין היתר:

...ואני נועדתי אתם ונסבה השיחה על עניין מניעתם את היהודים מן הכניסה אל ירושלים והיו הדברים ארוכים. סוף דבר השגנו (או קבענו עמם) שיתנו ליהודים לעלות לרגל ושיבוא אצלם צבע יהודי ברוך הטוב והמיטיב...³¹

מכתב זה נכתב על ידי יהודי מבלביס, שבצפון-מזרח מצרים, אל קרובו בקהיר. בהנחה סבירה שקיים דמיון רב בין התיאור ששרד מהמאה ה"ג למציאות שהתקיימה במאה ה"ב ואשר אודותיה שרדו רמזים אך לא תעודות, ניתן להציע בזהירות את המתווה הבא:

27. סיבוב הרב פתחיה מרגנסבורג (לעיל, הערה 1), עמ' 32.

28. שם.

29. א' דוד, 'סיבוב ר' פתחיה מרגנסבורג בנוסח חדש', קבץ על יד יג (כג), תשנ"ו, עמ' 268.

30. נקודה מעניינת היא שהמקומות אותם הראה הצבע לפתחיה מרגנסבורג הם דווקא מחוץ לירושלים. ככל הנראה, בעיר עצמה הוא לא נזקק לשירותי הדרכה, או שהכניסה אליה הייתה אסורה על שאינם נוצרים. לדעתי, דווקא האפשרות השנייה היא היותר הגיונית. אמנם ניתן להניח שפתחיה לא נזקק למדריך כדי להגיע להר הבית, שכן כל אדם בו פגש ברחובה של עיר יכול היה להנחותו לשם, אך דברים אלה נכונים בוודאי גם לגבי הר הזיתים. לפיכך נראה שאם היה מותר לאברהם הצבע לחרוג מתפקידו המוגדר כצבע, הוא רשאי היה לעשות זאת רק מחוץ לחומות העיר.

31. ש"ד גויטיין (לעיל, הערה 22), עמ' 302.

הפראנקים לא רצו יהודים בירושלים, לא כעולי רגל ולבטח שלא כיושבי קבע. הדברים בולטים במיוחד לאור האיגרת מהמאה ה"ג. בעת ההיא הפראנקים אשר חיו בירושלים היו מעטים, ובכל זאת נראה שהחלטתם לאפשר עלייה יהודית לרגל, כמו גם להתיר ליהודי יחיד להתגורר בעיר, התקבלה בקושי רב. יש בעובדה זו כדי להעצים את ההישג היהודי במאה ה"ב. שעה שממלכת ירושלים הצלבנית הייתה קרובה לפסגת כוחה וירושלים הייתה עיר פראנקית הומה, הצליחו היהודים לזכות בדריסת רגל בעיר. אפשר לשער שהמחיר אותו שילמו היהודים בתמורה לזיכיון הצביעה היה גבוה מאוד, אחרת אין לשער שהפראנקים היו חורגים באופן כה בוטה מן הכלל שעליו הקפידו.³²

אין לדעת מי היה הגורם היהודי אשר יוצג על ידי הכותב משנת 1236. עם זאת, ברי שהוא נשא ונתן עם נציג ממלכת ירושלים לא מטעם עצמו ולא מטעם הצבע שהורשה לגור בעיר. מסקנה נוספת העולה מתעודה זו היא שהצבעים היהודים התיישבו בירושלים לא ביזמתם, אלא ביזמת בכירי הקהילה היהודית בממלכת ירושלים. כפי שנכתב בתעודה משנת 1236, הייתה זיקה בין הצבע או הצבעים שישבו בעיר לבין העלייה לרגל היהודית אליה. הצבעים דאגו, ככל הנראה, לכל ההיבטים הלוגיסטיים שהיו קשורים בעולי הרגל היהודים. הפראנקים הסכימו שישוהו בירושלים צבעים יהודים, אולי בשל מומחיותם הנודעת של היהודים בתחום זה.³³

שאלה מעניינת העולה בעקבות דברים אלה היא האם הצבע או הצבעים שישבו בירושלים היו היחידים שעליהם הוסכם עם חשובי ממלכת ירושלים, או שמא כל הצבעים שישבו לאורך דרך הצליינות הגיעו ליישובים אלה בעת ובעונה אחת, כחלק מיזמה שתכליתה הייתה לאפשר עלייה לרגל יהודית לירושלים? שאלה זו אינה ניתנת לפתרון בשלב זה.

מיקום

ערב הכיבוש הצלבני התגוררו יהודי ירושלים בשכונה מצפון להר הבית. הד להתיישבות זו שרד עדיין במאה ה"ג שעה שאזור זה כונה 'שכונת היהודים', על אף שככל הידוע, לא התגורר שם באותה עת אף לא יהודי אחד.³⁴ לעומת זאת, ארבעת

32. ב"ז קדר, 'הודי ירושלים 1187-1267 וחלקו של הרמב"ן בשיקום קהילתם', בתוך: ב"ז קדר (עורך), **פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים**, ירושלים תשל"ט, עמ' 126-127.

33. ש"ד גויטיין (לעיל, הערה 22), עמ' 302.

34. י' פראוור (לעיל, הערה 3), עמ' 36-37; בועז (לעיל, הערה 26), עמ' 88; M.L. de Mas-Latrie; *Chronique d'Ernoult et de Bernard le trésorier*, Paris 1871, p. 206; G. Bresc-Bautier, *Le cartulaire du chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1984, pp. 169, 323

"והם ד' יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה" - יהודים בירושלים במאה ה"ב

היהודים שפגש בנימין מטודלה בירושלים התגוררו, כפי שצוטט בראש הדברים, תחת מגדל דוד בפאת המדינה.

יישובם של היהודים בסמוך למגדל דוד נראה על פניו תמוה. אזור 'מגדל דוד' היה שער הכניסה הראשי לירושלים הפראנקית. זאת ועוד, באזור זה ניצב ארמון המלך הפראנקי, אשר בעת בה הגיע בנימין מטודלה לירושלים עבר שיפוצים נרחבים.³⁵ לפי זיהוי זה, לא זו בלבד שמלך ירושלים העניק את הזיכיון על הצביעה ליהודים, אלא שהוא הושיב אותם בשער בת רבים, סמוך לארמון. מדובר לכאורה במהלך מדהים. ההיגיון הפשוט היה מחייב שהוא יושיב אותם, הן בשל השתייכותם הדתית והן בשל מקצועם שמן הסתם אין להציגו בחלון הראווה של העיר, 'בפאת המדינה' - הרחק מעין רואה.

ניתן לכאורה להציע ש'מגדל דוד' אשר צוין על ידי בנימין מטודלה איננו המבנה שכונה בשם זה על ידי הפראנקים. לפי הצעה זו, 'מגדל דוד' שהוזכר על ידי בנימין מטודלה היה באזור 'קבר דוד' אשר כונה על ידי היהודים במאה ה"ג 'ארמון דוד'.³⁶ יתר על כן, החל מהמאה ה"ג הייתה באזור המבנה המכונה כיום 'קבר דוד' שכונה יהודית. קבלת ההנחה ש'מגדל דוד' אותו הזכיר בנימין מטודלה היה באזור זה, עשויה להקדים את מועד ראשית ההתיישבות היהודית בהר ציון לסוף המאה ה"ב.³⁷ לדעתי, הצעה זו איננה יכולה להתקבל משתי סיבות: בנימין מטודלה תיאר בבירור את אזור קבר דוד ולא ציין שהיה במקום מבנה כלשהו ששמו היה 'מגדל דוד'. זאת ועוד, השם הפראנקי היה מושרש היטב. לפיכך, לו חרג בנימין בתיאורו מהזיהוי המקובל, סביר להניח שהיה מתייחס לכך. אם הזכיר אותו ללא הסתייגות, כנראה שלא הייתה לו כזו.³⁸

קיימת אפשרות שהצבעים אכן יושבו על ידי מלכי ירושלים ליד מגדל דוד, אך מצדה החיצוני של החומה. הסבר זה מבאר את הסתירה לכאורה שיש בדבריו של בנימין מטודלה. אמנם היהודים ישבו בסמוך לארמון המלך, אולם מאחר שהם גרו על פי הצעה זו מחוץ לחומה, ראוי להגדיר את מיקומם כ'פאת המדינה'. הצעה זו

35. ד' בהט, 'הטופוגרפיה והממצא הארכיאולוגי', בתוך: 'פראוור וח' בן שמאי (עורכים), ספר ירושלים - התקופה הצלבנית והאיובית 1099-1250, ירושלים תשנ"א, עמ' 69.

36. א' ריינר, 'ואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד?', בתוך: 'בן-ארצי ואחרים (עורכים), נוף מולדתו - מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן אריה, ירושלים תש"ס, עמ' 280-292.

37. שם, עמ' 279-282.

38. במקומות בהם בנימין מטודלה סבר שהמסורת הנוצרית אינה עולה בקנה אחד עם המציאות, לא היסס להביע דעה חולקת. כך למשל עשה בעניין קבר דוד בהר ציון שבירושלים וקברי האבות בחברון. ראה: מסעות בנימין מטודלה (לעיל, הערה 1), עמ' כה, כז; א' ריינר, 'השקר הגלוי והאמת הנסתרת: נוצרים, יהודים ומקומות קדושים בארץ-ישראל במאה ה"ב', ציון סג, תשנ"ח, עמ' 161-168, 174-188.

נתמכת בעובדה שמצורעי ירושלים התגוררו מחוץ לחומת העיר, במתחם הסמוך לאכסניית 'נוטרדם' בת ימינו.³⁹ כנגד הסבר זה ניצבים מספר נתונים. ההבנה הפשוטה של דבריו של בנימין מטודלה היא שיהודי ירושלים התגוררו בין החומות. יתר על כן, קיימים נתונים לא מעטים על אודות האזור שמחוץ לשער יפו בתקופה הצלבנית. ככל הידוע, אין רמז לכך שבאזור זה התגוררו בני אדם וכמו כן לא מוזכרים מתקני צביעה בסביבה זו.⁴⁰ יתרה מזו, המבנה היחיד שידוע כי היה באזור זה, טחנה שהייתה שייכת למסדר הלזריטי, סולק ביזמת המלכה מליסנד בשנת 1151.⁴¹ לפיכך, על אף שאי-אפשר להוכיח באופן חד-משמעי שהיהודים שראו בנימין מטודלה ופתחיה מרגנסבורג בירושלים אכן התגוררו בין חומות העיר, אי-אפשר גם להוכיח את ההפך. לעניות דעתי, הסבירות לכך שהם התגוררו תחת מגדל דוד מצדה הפנימי של החומה גבוהה הרבה יותר, מחמת שתי הסיבות שפורטו.

בנוסף לשני עניינים אלה, יישוב הצבעים היהודים בסמוך לארמון המלך מצביע על טיב הזיקה שבין הצבעים היהודים לבין מלך ירושלים. ארבעת הצבעים אותם פגש בנימין מטודלה לא היו 'בורגנים' או אזרחי העיר ירושלים. הם היו רכוש המלך. זיקה זו הייתה דו-סטרית באופייה. היא הצביעה על מעמדם של היהודים כרכוש המלך, אך בה בעת העניקה להם חסות. דפוס יחסים זה בין יהודים לאדונים נוצרים רווח מאוד לאורך דרך הצליינות שעברה בממלכות צפון חצי האי האיברי בואכה סנטיאגו דה קומפוסטלה.⁴²

סיכום ומסקנות

היהודים שהתיישבו בירושלים, ככל הנראה לא לפני מחצית המאה ה"ב, עסקו בצביעה והיוו גרעין יהודי אשר אפשר עלייה יהודית לרגל, נרחבת יחסית, לירושלים. להערכתו, סביר להניח שהתיישבות זו נבעה מיזמה של מנהיגות יהודית, אולי בממלכה עצמה, יזמה אשר כנראה ניצלה את מצוקתה הכספית של ממלכת ירושלים בעת ההיא כדי להשיג דריסת רגל בירושלים.

39. בועז (לעיל, הערה 26), עמ' 96-97.

40. שם, עמ' 96-97, 173.

41. A. de Marsi, 'Fragment d'un cartulaire de l'ordre de S. Lazare en Terre Sainte', AOL

.II, 1884, X, pp. 130-131

42. י' בר, תולדות היהודים בספרד הנוצרית א, תל אביב תש"ה, עמ' 34-32.